

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ), О. К. СТРУКЕВИЧ (Вінниця)

Українсько-російські політичні
відносини другої половини XVII—XVIII ст.:
тенденції, характер, етапи

Становлення незалежної Української козацької держави Війська Запорозького у середині XVII ст. відбувалося в надзвичайно складних геополітичних умовах. Уперте небажання Речі Посполитої та Кримського ханства визнати суверенітет нового державного утворення робили вкрай проблематичними перспективи реалізації планів гетьмана Богдана Хмельницького. Ця обставина спонукала українське керівництво до енергійних пошуків виходу з кризи на дипломатичній ниві — за допомогою третьої сторони: країни-протектора або групи країн-протекторів.

Перші кроки в цьому напрямі гетьманський уряд зробив уже в другій половині 1648 р. — 14 жовтня Хмельницький надіслав листа турецькому султану, в якому порушував клопотання про прийняття козаків під його протекторат. Однак, незважаючи на висловлену султаном прелімінарну згоду взяти Військо Запорозьке під свою опіку та формальну видачу гетьману «диплома на князівство Руське», туркофільська політика в Україні, як відзначав В. Липинський, об'єктивно була приречена на невдачу насамперед внаслідок одвічного релігійного антагонізму християнського та мусульманського світів, а також ненадійності турецьких васалів — кримських татар, які в найбільш критичні моменти зраджували козаків.

В українському суспільстві вже із середини 1648 р. також відчутно виявлялася й московфільська ідея, що, за спостереженнями М. Грушевського, мала найбільше прихильників у середовищі київського духовенства та еліти. У зв'язку з цим гетьманський уряд наприкінці року, вдавшись до посередництва патріарха Паїсія, прагне заручитися підтримкою та протекцією одновірного царя. Попри негативні наслідки акції, московська карта з цього часу стає не лише домінуючою в зовнішньополітичній діяльності Хмельницького, спрямованій на нейтралізацію Польщі, а й значною мірою детермінує напрями еволюції української державності протягом другої половини XVII—XVIII ст.

Проблема українсько-московських відносин доби національно-визвольної війни привертала до себе пильну увагу багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, науковий доробок яких досить вагомий. Разом з тим вона стала чи не найбільш політизованим сюжетом української історії нового часу, що зумовило не лише значні розбіжності в концепціях окремих істориків, шкіл і напрямів в історіографії, а й привнесло чимало суб'єктивізму, догматизму та ідеологічної упередженості в її висвітлення. Так, вітчизняні дослідники, які працювали в радянський час (В. Голобуцький, О. Қасименко, О. Козаченко, Л. Олійник, Ф. Шевченко та ін.), у більшості своїй були змушені доводити, що Хмельницький вже з 1648 р. остаточно став на шлях приєднання до Москви. Натомість зарубіжні історики та науковці діаспори, навпаки, прагнули зобразити картину непримиримих перманентних непорозумінь і конфліктів, що раз у раз виникали в стосунках Війська Запорозького з московським царем, починаючи вже з 1648 р. Зрозуміло, що як перший, так і другий підхід не сприяють з'ясуванню наукової істини, пошук якої необхідно проводити, відмовившись від будь-якої упередженості та екстраполяції сучасних політичних доктрин на ґрунт середини XVII ст.

Українсько-московські відносини 1648—1654 рр. пройшли динамічний, неоднорідний і почасти неоднозначний шлях розвитку, позначений неодноразовими переходами від зближення до відчуження та навпаки. Хмельницький, прагнучи залучити московського царя до антипольського союзу, вдався до різних тактичних прийомів, щедрих обіцянок, дипломатичного тиску і навіть, можливо, не зовсім етичних демаршів. Так, гетьман наполегливо викривав перед московськими політиками «лядське лукавство»,

тування у ратифікаційному акті положення, згідно з яким передбачалося збирання коштів в Україні здійснювати хоч і за допомогою місцевих урядників, але від імені царя і «..отдавати в государеву казну тем людям, кого государь пришлет; и тем людям над зборщики смотреть...»³ Іншими, не менш важливими обмеженнями українського суверенітету (на цей раз у сфері зовнішньої політики) були заборона вільних дипломатичних зносин з Польщею і Туреччиною та зобов'язання повідомляти протектора про характер відносин з іншими державами.

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви, проте в цілому характер двосторонніх взаємин — стосунків васалітету, за яких українська сторона забезпечувала консервацію існуючого суспільно-політичного ладу, територіально-адміністративного поділу, системи соціально-економічних відносин, судочинства, незалежність збройних сил тощо, — було збережено. Таким чином, Україна зберігала політичну автономію, тобто і після 1654 р. продовжувала існувати як окреме державне утворення. Її зв'язок з Російською державою мав конфедераційний характер.

Укладення союзницької угоди з Москвою створювало сприятливі умови для розв'язання військово-стратегічних завдань, що стояли перед українським керівництвом. Крім того, як наголошував В. Липинський, акт набував надзвичайно важливого політичного значення в контексті емансипації українського суспільства з-під зверхності польського короля. Тому цілком поділяємо думку І. Крип'якевича, що «союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики»⁴, і вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини XVII ст. Переяславсько-московський договір був, безперечно, значним успіхом козацької дипломатії.

Уклавши договір з Москвою, Хмельницький зосереджує зусилля на продовженні реалізації програми державного будівництва. Обмеження українського суверенітету, запроваджені урядом Олексія Михайловича, не задовольняли державотворчих прагнень гетьмана, а тому ратифікаційні акти царя не було оприлюднено в Україні, і Богдан «як при всіх давніших політичних комбінаціях, так і тепер.- не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом до скріплення своєї влади і держави™»⁵.

Непорозуміння сторін, що раз по раз виникали при визначенні пріоритетів військово-стратегічного планування, відносно підпорядкування визволених білоруських земель тощо, розхитували ще нетривку конструкцію українсько-московського союзу. Досить серйозним випробуванням для неї стало підписання московською стороною сепаратного Віленського перемир'я (вересень 1656 р.), яке перекреслювало гетьманські плани щодо реалізації програми об'єднання українських земель в єдиній національній державі. Повідомлення про результати московсько-польських переговорів викликали обурення в Чигирині. В першій половині жовтня в столиці відбулися старшинські наради з приводу оцінки ситуації та пошуку виходу з кризи, до якої спричинили дії Москви. В нових умовах українське керівництво коригує свій зовнішньополітичний курс, покладаючи в його основу принцип надання пріоритетів військово-політичним союзам з Швецією та Трансільванією.

Визнаючи негативні наслідки Віленського акту для розвитку українсько-московських відносин, разом з тим, на нашу думку, не варто гіперболізувати глибину розриву сторін, оскільки українське керівництво було свідоме того, що без перемоги над Польщею та забезпечення гарантій татарського нейтралітету ліквідація Переяславсько-московської системи була б не лише передчасною та помилковою, а й мала б для України найтрагічніші наслідки. Тим більше, що шведсько-трансільванська карта не забезпечувала, внаслідок нещирості партнерів, реалізацію далекоюсяжних політичних планів Богдана. Тому, проводячи самостійну зовнішню та внутрішню політику, що суперечило договірним принципам 1654 р., Хмельницький водночас намагається не загострювати без нагальної потреби стосунки з північно-східним сусідом. Так, знімаючи облогу Львова восени

1656 р., щоб «...не допустить в крепости московских гарнизонов...», гетьман, разом з тим, наполегливо рекомендує шведському королеві не турбувати московську верхівку «...без причины, ибо не получаем от них большую помощь, имея много врагов... почему союз с ними оказался весьма полезным»⁶. Під час переговорів з шведськими дипломатами та у зносинах з Москвою Богдан наполегливо й послідовно проводить курс на замирення воюючих сторін, що відкривало б перспективи успішного завершення війни з Польщею. Шведський посол Лільєкрон, головними завданнями якого в Україні були пошук шляхів українсько-шведського зближення та розрив українсько-московської угоди, проаналізувавши ситуацію та з'ясувавши настрої політичного керівництва Війська Запорозького, у середині 1657 р. дійшов висновку, що останнє є переконаним прибічником збереження союзницьких стосунків з Москвою і «...нет никаких средств склонить их к другим намерениям»⁷.

Смерть Богдана Хмельницького (27 липня 1657 р.) стала рубіжною віхою в історії Української держави і справила значний вплив на розвиток українсько-московських відносин. Принципові засади останніх, що де-факто утвердилися на середину 1657 р., не влаштовували ні українську, ні російську сторони. Уряд Олексія Михайловича, виходячи з традиційної для менталітету московських правителів доктрини «збирання руських земель», вбачав у Переяславсько-московському договорі, як відзначав В. О. Ключевський, стартові можливості для залучення під царський скіпетр раніше «втрачених» Чернігівського та Київського князівств і тому договірні норми 1654 р. розглядав як тимчасові, плекаючи надію досягти в майбутньому їх перегляду на свою користь. Політичні реалії кінця 50-х рр. надали такий шанс московській стороні. Смерть Богдана спричинила ослаблення гетьманської влади і допомогла, таким чином, московському керівництву трансформувати характер стосунків з Військом Запорозьким.

Протягом другої половини 1657 р. в Україну прибувають з Москви численні посольства та кур'єри, які в ході переговорів з новим українським урядом порушують такі питання, як: надходження українських прибутків до царської скарбниці, виплата грошового утримання козацькому війську, розміщення московських ратних людей на чолі з воеводами у «знатних» українських містах та надання їм права втручатися в українське судочинство, передача білоруського міста Старий Бихів під зверхність Москви тощо. Незважаючи на рекомендацію П. Тетері не надсилати в Україну московських військ, оскільки така акція розцінюватиметься як засіб тиску («...учнут мыслить то, что их царского величества ближние боярин с товарищи люди великие, идут с войском на то, что чтоб войско запорожское чем потеснить...»)⁸, уряд Олексія Михайловича ухвалив рішення відправити до І. Виговського представницьку делегацію на чолі з боярином О. М. Трубецьким. На нього покладалося завдання скоригувати умови спілки в напрямі обмеження козацького суверенітету, і для цього напередодні на Лівобережжя було введено значний контингент ратних людей під командою Г. Г. Ромодановського та В. Б. Шереметьєва.

Новий український правитель Іван Виговський, будучи тривалий час другою особою в керівництві Війська Запорозького, добре розумівся у тонкощах зовнішньої політики Богдана, цілком ймовірно, підтримував її та брав активну участь у реалізації. Тому на перших порах його гетьманства в дипломатичній діяльності українського уряду спостерігається наступність. Залишається незмінним політичний курс у відносинах з Москвою. Абсолютно безпідставним, на нашу думку, є твердження про первісну пропольську орієнтацію Виговського та його наміри розірвати українсько-московський союз. Більше того, колишнього генерального писаря пов'язувала з московським урядом давня дружба (побудована, можливо, не на зовсім моральній основі). Тому, отримуючи гетьманську булаву, Виговський розраховує на підтримку Москви, активно демонструючи із свого боку вірність союзницьким обов'язкам. Це, однак, не заважало гетьману протистояти московським діям, спрямованим на обмеження козацького суверенітету, досягнення територіальних поступок. Незграбні спроби московських представників

здійснити тиск на українське керівництво не лише не мають успіху, а й дають змогу Виговському на Корсунській раді (жовтень 1657 р.) зміцнити свої владні позиції та одночасно зберегти недоторканість принципів засад українсько-московської спілки.

Однак саме з цього часу, з кінця 1657 р., на розвиток українсько-московських відносин дедалі більший вплив починають справляти внутрішні фактори суспільно-політичного життя в Україні. Гетьман Виговський та політичні сили, які його підтримували, виявилися неспроможними розв'язати гострі проблеми, що постали перед суспільством. В умовах наростання загрози громадянської війни гетьман, слідом за його опонентами, вдається до пошуку виходу з кризи не в Україні, а за її межами. Недалекоглядність такої політики зримо виявилася вже в другій половині січня 1658 р., коли московська сторона за надання допомоги висунула такі вимоги: ввести залоги на чолі з воєводами до Чернігова, Ніжина, Переяслава та інших «знатних городи, где пристойно»; передати білоруські міста Старий Бихів та Чаус під царський скіпетр; вивести козацькі залоги з території Білорусії та заборонити їм надалі вступати на білоруські землі тощо. На цей раз позиція Виговського була уразливішою, і тому він дав принципову згоду на вимоги Москви.

Нерозважлива соціальна політика українського керівництва, прорахунки у зовнішньополітичній діяльності і як результат — втрата довіри в українському суспільстві, його глибокий розкол дали змогу Москві балансувати між конфліктуючими сторонами, отримуючи в такий спосіб можливість втручатися у внутрішні справи Війська Запорозького, просуваючись по шляху обмеження його суверенності. Закономірним наслідком серйозних прорахунків уряду Виговського та провокаційних дій московської сторони стало подальше загострення відносин двох держав, яке восени 1658 р. переросло у відкритий збройний конфлікт. Щоб нейтралізувати Москву, гетьман укладає угоду з Польщею. Однак польська орієнтація українського керівництва була об'єктивно приречена на невдачу. Оприлюднення в Україні умов Гадицької угоди, ратифікованої у першій половині 1659 р. польським сеймом, викликало не лише відхід від Виговського лівобережних полків (що було значною мірою зумовлено вже наслідками воєнної кампанії середини 1658 р., жорстокістю союзних гетьману татарських орд), а й втрату гетьманом підтримки з боку правобережної старшини, яка до цього часу була його основною опорою. Саме в її середовищі визрів задум «двірського» перевороту, в результаті якого гетьманська булава перейшла до Юрія Хмельницького.

Вибори на гетьманство молодого Хмельниченка створювали сприятливі передумови для національного замирення в Україні та нормалізації відносин з Московією. Юрій ще за життя батька був проголошений спадкоємцем на регіментарство, навколо його особи витав ореол слави великого Богдана, крім того, він не скомпрометував себе участю в братовбивчому громадянському конфлікті. Політичні сили, що підтримували Юрія, прагнули пройти між Сциллою та Харібдою польсько-московських претензій на український спадок, «обмануючи і лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.»⁹. Усвідомлюючи небезпеку продовження війни з Московією, уряд Юрія Хмельницького намагався поновити союзницькі відносини з царем на основі козацького проекту від 17 лютого 1654 р. З урахуванням набутого за останні п'ять років досвіду міждержавних відносин з Московією до так званих Жердівських статей було внесено доповнення й уточнення з метою закріплення суверенітету Війська Запорозького в зовнішньополітичній сфері та гарантування невтручання Москви в його внутрішні справи.

Діаметрально протилежні наміри щодо відновлення спілки мав царський уряд. Як і два роки тому, Москва прагнула при гетьманській елекції закріпити залежність Війська Запорозького від корони Романових. В умовах військової присутності Москви в Україні, зростання московфільських настроїв на Лівобережжі та ослаблення позицій українських політиків-самостійників внаслідок поразки І. Виговського кн. О. М. Трубецькому вдалося не лише відхилити Жердівський проект, а й нав'язати Юрію сфаль-

сифікований варіант так званих «Прежних статей 1654 года» та 18 нових статей, що істотно деформували первісний характер українсько-московської угоди. Зокрема, фальсифікат договірних статей 1654 р. конституював положення, при якому новообрані українські правителі зобов'язувалися їздити в Москву за підтвердженням законності своєї елекції; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату; заборонялися будь-які зовнішньополітичні зносини Війська Запорозького без відповідного царського наказу. Нові статті забороняли гетьману виступати в похід без дозволу з Москви, натомість зобов'язували його бути готовим нести військову службу згідно з монаршим наказом; московські залоги на чолі з воєводами вводилися до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані, одночасно козацькі гарнізони виводилися з білоруських міст; Старий Бихів, населення якого визнано зверхність Війська Запорозького, передавався в управління царської адміністрації; заборонялося без дозволу царя проводити перевибори гетьмана, а останньому — без ради, одноосібно призначати й звільняти з урядів полковників, карати без суду смертю старшину тощо.

Отже, навіть побіжний аналіз договірних норм 1659 р. переконливо свідчить про їх невідповідність правовим актам 1654 р. та різкий дисонанс з політичними прагненнями українського керівництва, зафіксованими в Жердівському проекті Переяславські статті 1659 р. підмшували політичну автономію Української держави адміністративною в складі Росії, а відтак — конфедеративний зв'язок держав трансформувався у федеративний.

Переяславський договір-П перекреслив незалежність Української держави, що викликало глибоке розчарування та невдоволення серед козаків і старшини, особливо правобережного регіону. Намагання Хмельницького скасувати не вигідні Війську Запорозькому умови, нав'язані Трубецьким (місія А. Одинця та П. Дорошенка наприкінці 1659 р. до Москви), успіху не мали. Така жорстка позиція уряду Олексія Михайловича, природно, не сприяла зменшенню напруги в українсько-московських стосунках. Самійло Величко, аналізуючи причини укладення восени 1660 р. Юрієм Хмельницьким нового договору з Польщею (Слободищенський трактат), зокрема, вказував: «Из давнейшей причины перемены в неких клавзулях пактов отеческих Переяславскими, а особливе взгладом нового придатку в тех пактахTM о що всегда от старшини и полковников был поносимый и стужаемый»¹⁰. Разом з тим нова угода з поляками також не забезпечувала гарантій української незалежності, швидше навпаки — йшла значно далі по шляху її ліквідації навіть у порівнянні з українсько-московським договором 1659 р. Дана акція уряду Юрія Хмельницького стає фатальною не лише для її творців, а й спричиняється до вкрай негативної для долі України тенденції — її територіального поділу, що закріплюється в середині 1663 р. на Ніжинській раді обранням на посаду гетьмана Лівобережжя ставленника Москви Івана Брюховецького. Отже, московський уряд, будучи не в змозі втримати під своїм протекторатом цілу Україну, робить ставку на москвофільські елементи її лівобережного регіону і тим самим сприяє територіальному розчленуванню країни.

Карт-бланш, наданий Брюховецьким Москві напередодні гетьманських виборів, спонукає уряд Олексія Михайловича до широкомасштабних інкорпораційних заходів в Україні У своєчасності подібної метаморфози урядового курсу в українських справах переконували Москву також певні політичні сили Лівобережжя, що юроже ставилися до спроб Брюховецького зміцнити гетьманську владу. Зокрема, навесні 1664 р. щирий приятель Москви єпископ Мефодій подав цареві доповідну записку, в якій обґрунтовував необхідність проведення кардинальної реформи державного устрою України, спрямованої на обмеження влади гетьмана та посилення владного впливу московської адміністрації в Гетьманщині. Подібного роду пропозиції висловлювалися також окремими представниками козацької старшини, міщанами.

У вересні 1665 р. Брюховецький першим з українських правителів здійснює поїздку до Москви, прагнучи засвідчити свою лояльність трону та сподіваючись у такий спосіб собі «власти прибавлять». Проте зовсім інші

наміри щодо цього мав уряд Олексія Михайловича. Вже 20 вересня царські урядовці зажадали від гетьмана, щоб податки з України надходили до царської скарбниці. Під тиском московської сторони Брюховецький 11 жовтня погоджується з цією вимогою. Однак до підсумкових документів переговорів царський уряд вносить доповнення, що принципово змінює зміст попередніх домовленостей, — організація зборів, прийняття коштів і збіжжя, а також контроль за діяльністю збирачів покладалися не на гетьманську адміністрацію, як того бажав Брюховецький, а на царських воєвод, кількість яких в Україні збільшувалася більш як у два рази. Крім того, некозацьке населення міст і сіл підпорядковувалося безпосередньо цареві та його представникам в Україні — воєводам.

При аналізі Московських статей 1665 р. на особливу увагу заслуговує положення про призначення московської духовної особи на первосвятительство в Київську митрополію. Ініціатором цієї пропозиції, безперечно, був гетьман, котрий у такий спосіб прагнув принизити роль українського духовенства в суспільно-політичному житті України, оскільки церковні ієрархи знаходилися в опозиції щодо його планів посилення гетьманської влади. Реалізація на практиці цього нововведення означала б значно більше, ніж формальне підпорядкування українського духовенства московському патріархові (на чому наполягала Москва), — вона знаменувала б якісно новий етап інкорпорації Української держави. Зазначена історична колізія яскраво ілюструє політичну свідомість державних діячів Руїни, коли становий егоїзм, політична недалекоглядність, превалювання особистих інтересів над державними призводили до руйнації української державності та підпорядкування українських земель іноземним правителям.

Підписання Московського договору викликало не лише обурення широкого загалу української громадськості, а й спротив її московфільської частини, зокрема єпископа Мефодія та вищого київського духовенства. Ескалація напруги в стосунках з Москвою ще більш зростає із середини 1666 р., коли в Україну прибувають царські воєводи для перепису населення та його оподаткування на користь московського монарха. Численні зловживання воєвод спричиняють неодноразові непорозуміння і конфлікти з місцевим населенням, які на Переяславщині переростають в антигетьманське та антимосковське повстання.

У таких умовах підписання Москвою 13 січня 1667 р., за висловом С. Величка, «на всем козакам не полезном Андрусовском торгу» перемир'я з Польщею, що закріплювало поділ України на дві частини і, отже, створювало непереборні труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у межах національної держави, стало могутнім каталізатором зростання антимосковських настроїв на Лівобережжі, козацька старшина якого на початку 1668 р. розриває угоду з Москвою та ухвалює рішення об'єднатися з Правобережжям.

Уже навесні того року владу царя над лівобережним регіоном фактично повністю було ліквідовано, а московська присутність в Україні локалізована територіями, що їх займали залоги ратних людей, які вистояли проти козацького наступу (в Переяславі, Чернігові та Ніжині).

На початку липня гетьман об'єднаної України Петро Дорошенко повертається на Правобережжя, щоб відбити наступ польського війська. Скориставшись з цього, на Лівобережжя вторглися московське військо під командою Г. Г. Ромодановського, які, не зустрівши серйозного опору, стрімко просувалися в глибину українських земель.

За таких умов на Лівобережжі активізує свою діяльність партія політичних діячів поміркованого толку, економічно пов'язаних з північно-східним регіоном, що виступала за мирне співжиття з могутнім сусідом як передумову утихомирення краю. Речником цього політичного угруповання виступає єпископ Лазар Баранович, який у цей час активно листується з Москвою та Многогрішним, шукаючи прийнятних умов замирення.

Присягаючи Москві, Многогрішний прагнув насамперед уникнути воєнної поразки від Ромодановського, мало дбаючи при цьому про умови замирення. Так, посланці наказного гетьмана заявили в Москві, що «...к

царському величеству будут казацкие послы, чтоб позволил царское величество быть у них гетману Рускому и войска с ним, сколько изволит... а те царского величества войска учнут кормить казаки...»¹¹. Особисто Многогрішний також поспішив засвідчити свою лояльність сюзерену, повідомляючи в Москову, що бажає «тайно от своего писаря писать государю о надобных делах»¹².

Зовсім інші міркування щодо поновлення українсько-московського союзу були в Л. Барановича і старшини, які переконували наказного гетьмана в тому, що цар «пожалуе» козаків усякими «вольностями». Дорошенко, довідавшись про план Многогрішного, звернувся до нього із закликом відмовитися від цього необачного кроку, а переконавшись в його фатальній неминучості, радив приймати московську протекцію «...на тех статьях, что учинил гетьман Богдан Хмельницкий и чтобы их всех городов ратные люди были выведены»¹³. Агітація Барановича й Дорошенка, а також та обставина, що 9 жовтня на Лівобережжя переправився Г. Дорошенко разом з татарським загоном, на перших порах справили значний вплив на еволюцію поглядів Многогрішного. Зокрема, якщо раніше наказний гетьман погоджувався на утримання московського війська в Україні за рахунок місцевого населення, надходження українських податків до царської скарбниці тощо, то тепер він висував перед Московією такі прелімінарні умови: збереження козацьких прав, конституційованих при Богдані Хмельницькому; виведення ратних людей з України; амністія всім учасникам антимосковських виступів. А якщо «его величество нашою службою возгнушается, — назначив Многогрішний у листі до Олексія Михайловича, — то мы при вольностях наших умирать готовы и имеем орден, подушающия нас на пролитие христианской крови»¹⁴.

Остаточне узгодження умов поновлення українсько-московського союзу відбулося на початку березня 1669 р. в Глухові під час гетьманських виборів. Незважаючи на наполегливі спроби старшини повернути відносини двох держав до умов угоди 1654 р., зокрема в питанні військової присутності Москви в Україні, наявність на раді відмобілізованого російського війська відіграла вирішальну роль — Ромодановському, котрий очолював царську делегацію, вдалося примусити гетьмана та старшину погодитися на перебування воєвод у Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острії. Крім того, Глухівськими статтями заборонялися зовнішньополітичні зносини гетьманського уряду; передбачалося втручання окремих російських представників у внутрішні справи України, зокрема, не дозволялося позбавляти гетьмана булави через «какую проступку», крім «зради», без проведення організованого Московією спеціального розслідування. Отже, уклавши Глухівський договір, царський уряд відмовлявся від визнання правомірності інкорпораційних за своїм змістом Московських статей, реанімувавши, по суті, договірні принципи, сформульовані в 1659 р., тобто Україні повертали-ся права адміністративної автономії Війська Запорозького (щоправда, територія, підвладна гетьману, згідно з нормами Андрусівського перемир'я, обмежувалася лише лівобережним регіоном).

Глухівські статті відіграли помітну роль в історії українсько-московських відносин 70—80-х рр. XVII ст. Вони стали правовим базисом політичного компромісу державних діячів Гетьманщини, здеморалізованих Руїною, та московського уряду. Поряд із статтями 1659 р., Глухівський варіант був основою при укладенні договорів 1672, 1674 та 1687 рр. Разом з тим варто відзначити, що при елекції як Івана Самойловича, так й Івана Мазепи яскраво виявилася тенденція поступового, але неухильного обмеження української автономії. Так, до редакції 1687 р. було включено лише ті положення угоди 1669 р., що повною мірою влаштували династію Романових, а всі новозаведені умови мали на меті звуження державних компетенцій Гетьманату.

Симптоматичною в плані трансформації поглядів московських політиків на українське питання стала поява в тексті Коломацького договору пункту 19, в якому, зокрема, зазначалося: «...народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять...», щоб були під однією царською державою «...обще, яко единой христианской верн и никто

6 голосов таких не испущал, что Малороссийский край — гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: «Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом...»¹⁵. Наведене положення заперечувало державний характер гетьманської влади, а тим самим і українську державність взагалі.

Крім невинного формально-правового обмеження політичної автономії Гетьманщини, протягом 70—80-х рр. відбувається подальше її практичне інтегрування до Росії, що нерідко й суперечило змісту чинних правових домовленостей. Так, усунення від влади Д. Многогрішного та І. Самойловича з наступним проведенням розслідування та суду в Москві суперечило пункту 20 Глухівського та 6 Переяславського договорів. Крім того, у зазначений період московський уряд започаткував практику втручання в кадрову політику Гетьманату. Важливу роль у здійсненні контролю за ситуацією в Україні, нагляді за діяльністю козацької адміністрації, насамперед — гетьмана, відігравав заснований у 1663 р. Малоросійський приказ, компетенція, обсяг роботи та штат якого з часом невинно зростали.

Якісні зміни в соціально-економічному та політичному устрої Російської монархії, становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст., з фатальною неминучістю наближали початок істотних трансформацій стосунків з Україною. Імперські амбіції, що дедалі частіше визначають політичний курс уряду Петра I, починають справляти визначальний вплив і на українські справи. Так, активне використання царем козацького війська при вирішенні чужих для України завдань з початком Північної війни набуває трагічних для її населення масштабів. Безперервні походи виснажують продуктивні сили Гетьманщини, призводять до подальшого зубожіння народу, породжують загострення соціальних відносин у краї, масові втечі селян і збіднілих козаків з Лівобережжя. Із середини 1706 р. інтенсивно поширюються чутки (підтвержені особисто царем на військовій нараді в Жовкві наприкінці квітня 1707 р.) про наміри царського уряду реформувати державний устрій України з метою ефективнішого використання її ресурсів для потреб війни. Крім того, занепокоєння в українського керівництва викликала геополітична ситуація в регіоні у зв'язку з російсько-шведською війною, оскільки будь-який її результат міг мати для долі української державності найтрагічніші наслідки. Ці обставини врешті-решт спонукають старшину та гетьмана до рішучих кроків, спрямованих на розрив фатального ланцюга.

Однак політичний вибір українського керівництва, реалізований восени 1708 р., не лише не сприяв незалеженню Війська Запорозького, а й призвів до якісно нового витка на шляху обмеження його автономії. Протягом кінця 1708 — першої половини 1709 р. уряд Петра I активно поширює заяви щодо збереження козацьких прав і вольностей, ліквідує оренди та деякі інші вкрай непопулярні в Україні статті оподаткування, зобов'язує російських офіцерів поводитися з козацькою старшиною «сколко возможно, ласково» тощо. Проте здобута під Полтавою перемога дає змогу Москві, відкинувши щойно декларовану турботу про козацькі права, рішуче перевести стосунки з Гетьманатом у зовсім іншу тональність. Так, уже в другій половині липня 1709 р. Петро I запроваджує в Україні інститут царських резидентів, прерогативою яких був широкий спектр функцій політичного нагляду, контролю (явного і таємного) за адміністративною, господарською та фінансовою діяльністю гетьмана та старшини. В 1708 р. в Україну вводяться російські полки, десять з яких і після завершення воєнної кампанії залишаються на її території як гарант лояльності українських політиків, а їх утримання покладається на плечі місцевого населення. Постмазепинська доба характеризується також активним втручанням російської адміністрації в кадрову політику Гетьманату. Таємною інструкцією резидент Протасєв зобов'язувався «усматривать в разговорах и во всяких обхождениях, кто из Старшины и из Казаков к стороне Великого Государя доброжелательны, и какого уряду достойны»¹⁶, а царський указ від 1715 р. конститував такий порядок заміщення старшинських вакансій, який допомагав резиденту ут-

римувати дані процеси під своїм контролем. Крім того, у зазначений час дедалі більшого поширення набуває практика призначення на уряди в Україні довірених осіб царя безпосередніми указами з кабінету Петра I чи Сенату, причому нерідко гетьмана ставили до відома вже після публікації відповідного приказу. В 1719 р. вперше на полковництво в Україну було призначено росіянина — сина царського вельможі П. Толстого.

Поширення на Лівобережжя дії царських указів 1714—1718 рр. про «заповідні товари», що забороняли вивіз певних товарів на західні ринки збуту, сприяли, за спостереженням М. Тиценка, примусовій інтеграції господарського комплексу Гетьманщини до російського ринку.

На початку 20-х рр. XVIII ст. уряд Петра I здійснив спробу реорганізувати роботу Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду (укази 17 листопада 1720 р. та 14 листопада 1721 р.), започаткувавши таким чином ще один важливий напрям інтеграції — уніфікацію державних порядків Гетьманщини до російського зразка.

В цілому політичний курс російського керівництва щодо України в першому двадцятиріччі XVIII ст. можна класифікувати як перехідний, за якого продовжували існувати старі «московські» підходи, але дедалі більшого поширення набували нові — «імперські».

Остаточне утвердження імперських засад в українській політиці Петербурга знаменувало собою запровадження в Україні в 1722 р. Малоросійської колегії — російської владної структури, штат якої складався виключно з російських чиновників, а діяльність ґрунтувалася на законах і нормативних актах Російської імперії. Її заснування не було самоціллю російської політики. У Петербурзі розглядали дану акцію лише як необхідну передумову ліквідації автономії Гетьманщини, асиміляції та наступного поглинання українських земель загальноімперським організмом. На середину 1723 р. Малоросійська колегія, яка із самого початку конституювалася як вища контролююча структура в Україні, перетворюється у верховну владну інстанцію, що успадкувала гетьманські прерогативи. Утвердження російської установи при владі супроводжується перетворенням Генеральної військової канцелярії в дорадчий орган при Колегії та ліквідацією де-факто інститутів не лише гетьманства, а й генеральної старшини^{16а}.

Інкорпораційні за змістом реформи 1722—1725 рр. торкнулися всіх сфер державного життя Гетьманщини. Зокрема, в роки функціонування Колегії відбулося фінансове підпорядкування України імперській скарбниці. Аналіз витратної частини бюджету Малоросійської колегії переконливо засвідчує фіскальний характер реформи. Так, із загальної суми видатків за 1725 р. — 260 тис. 362 крб. — на потреби краю було використано лише 972 крб., а решту коштів відправлено до Петербурга.

Російська адміністрація розгорнула також активну реформаторську діяльність у сфері судочинства, переслідуючи при цьому чітко виражені інтеграційні цілі. До правового життя Гетьманщини в зазначений час активно почали впроваджуватися російські юридичні норми та порядки. Важливою віхою в історії українського судочинства стало поширення на суди Гетьманщини дії імператорського указу від 5 листопада 1723 р. «О суде по новоучиненной форме»¹⁷. Надання чинності в Україні закону, який регламентував організацію судового процесу, стало початком практичної інкорпорації українського судочинства до загальноімперської судової системи.

Важливі структурні зміни відбулися в 20-гі рр. XVIII ст. і в системі місцевого самоврядування. *Вже в липні 1722 р. Сенат, розробляючи комплекс превентивних заходів щодо можливих виступів автономістів у непевних умовах міжгетьманства та проголошення акту про заснування Малоросійської колегії, ухвалив рішення про запровадження в деяких полкових містах України (Полтаві, Ніжині, Чернігові та Переяславі) комендантської форми правління. Прерогативи комендантів визначалися сенатською інструкцією від 16 липня 1722 р.*¹⁸ і передбачали організацію політичного нагляду; налагодження контролю за адміністративною та судовою діяльністю української адміністрації; охорону кордонів, збирання розвідувальних даних; функції контррозвідки.

Комендантам підпорядковувалася козацька адміністрація ввіреного полку. Для реалізації влади нової державної структури російський уряд виділив своїм представникам певні військові контингенти.

Комендантське правління було, по суті, паралельною владною структурою, впровадження якої російський уряд розглядав як тимчасовий захід, розраховуючи в майбутньому перемістити російських офіцерів на полкові уряди. Імператорський указ від 23 лютого 1723 р.¹⁹ юридично закріпив таку можливість, а її випробування відбулося протягом 1723—1724 рр., коли на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки було призначено колишніх комендантів І. Пашкова та М. Богданова.

В розглядуваний час спостерігалися кардинальні зрушення і у сфері кадрової політики Гетьманщини. Так, якщо до 1722 р. траплялися лише епізодичні випадки втручання царської адміністрації в цю сферу, то в роки правління Малоросійської колегії відбулося фактичне її підпорядкування російським державним структурам. Лише протягом другої половини грудня 1723 — березня 1724 р. царський емісар О. Рум'янцеv здійснив 20 призначень на старшинські уряди, в тому числі 12 — «на место» старшин, запідозрених в автономічних настроях²⁰.

Отже, в ході реформи 1722—1725 рр. українсько-російські відносини набули якісно нового змісту — інкорпораційні тенденції в політиці російської монархії, що спорадично виникали в другій половині XVII ст. та зримо виявилися на початку XVIII ст., у зазначений час стали домінантою політичної діяльності щодо України, започаткували процес реального поглинання української державності імперськими структурами.

Контрреформи 1726—1727 рр., зумовлені рядом факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, скасували чинність деяких найбільш радикальних інкорпораційних заходів уряду Петра. Зокрема, було припинено діяльність Малоросійської колегії; відновлено гетьманську форму правління, ліквідовано новозаведені статті оподаткування тощо. Разом з тим найістотніші інтеграційні надбання 1722—1725 рр. було збережено, в тому числі: контроль за діяльністю державних органів Гетьманщини, їх підзвітність у сфері фінансів та судочинства, залучення частини українських коштів до загальноімперської скарбниці тощо. Гетьманські вибори 1 жовтня 1727 р. також пройшли за сценарієм, розробленим у Петербурзі^{20a}. Все це дає підстави заперечувати традиційну точку зору, згідно з якою «з 1727 року Малоросія почала жити за своїми давніми правилами»^{20b}. Аналіз розвитку українсько-російських відносин 1727—1764 рр. переконує в тому, що, незважаючи на певні зовнішні прояви прихильності офіційного Петербурга до України, викликані різноманітними чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, генеральна лінія щодо Гетьманщини — обмеження її автономних прав та інкорпорація до складу імперії — була незмінною. Зазнавали певних змін, зважаючи на часті дворіські перевороти, лише тактичні напрями, пріоритети при визначенні точки прикладення зусиль, а також зовнішні прояви, атрибутика інтеграційного процесу, що, однак, не зачіпало його змісту в цілому. Так, реставрувавши гетьманську форму правління, уряд Петра II де-факто відмовив українській громадськості в праві вільної елекції, передбачивши навіть можливість закриття ради у випадку виходу подій з-під контролю царських представників²¹. Крім того, влада нового гетьмана істотно обмежувалася навіть у порівнянні з попередником — І. Скоропадським. Відтепер у військових справах гетьман підпорядковувався російському представнику, з його прерогатив вилучалися фінансові функції, водночас повноваження царського міністра в Україні значно розширювалися. До того ж, з 1733 р. в Петербурзі схиляються до думки про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реалізації курсу Петра I в українських справах у повному обсязі. Нова імператриця була переконана, що «...перемена в правленні малоросійськом (проведена Петром I. — Авт.) от народа с великою благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно»²². Тому, коли до столиці імперії надійшло повідомлення про хворобу Д. Апостола, там було вирішено по

смерті останнього Гетьманат ліквідувати, однак «чтобы ныне в начало сего объявления народ не имел в том сомнения и не чинил противных толкований», в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать». У 1734 р., після смерті Д. Апостола, Анна Іоанівна видала маніфест, в якому запевнялося, що гетьманські вибори невдовзі відбудуться. В той же час князю А. Шаховському, поставленому на чолі Правління гетьманського уряду, надається таємна інструкція, в якій прозоро сформульовано його завдання в Україні: сприяти тому, щоб український народ «приобыкал к великороссийскому Управлению»²⁴.

Зберігається також втручання Петербурга в українське судочинство в результаті реорганізації Генерального суду та кооптації до нього трьох російських чиновників. Продовжується курс на уніфікацію судової системи Гетьманщини до імперського зразка. Так, на початку 1733 р. в українських судових інстанціях повторно впроваджується дія царського указу «О суде по новоучиненной форме», відмінена в роки реставрації Гетьманату. Крім того, існувало спеціальне розпорядження Сенату — російським чинам Генерального суду при розгляді справ більше зважати на «государевы законы», а не на місцеві правові норми.

Російський уряд прагне зберегти інкорпораційні надбання й у фінансовій сфері. Так, навіть за реставрації гетьманства, коли скасовувалися фінансові нововведення Малоросійської колегії, російські представники тривалий час наполягали на залученні податних коштів з України до імперської скарбниці, проти чого рішуче виступала козацька старшина. Так, у 1728 р. в Глухів надійшло розпорядження «...индукту и с цыган откупные денги брать в казну». Своє рішення російський уряд мотивував тим, що «сей сбор... не с одних малороссийских, но и с великороссийских и приезжающих из заграницы иноземных купцов и от того народу малороссийскому отягощения быть не может...»²⁵.

Взагалі варто відзначити, що фіскальні заходи в українській політиці уряду Анни Іоанівни посідали пріоритетне місце, що зумовлювалося насамперед воєнно-стратегічними потребами турецької війни 1737—1738 рр. Так, вимагаючи відправлення на фронт з України коней та волів, російська адміністрація водночас виявляє турботу «о хлебом сеянии» в Гетьманщині, не приховуючи свого наміру використати український хліб для харчування армії. В інструкції князю Баратинському, який змінив Шаховського на посту голови Правління гетьманського уряду, серед іншого вказувалося й так: «Имеете вы крайнее старанне прилагать, чтоб год от году через прилежные ваши труды, в сборах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение»²⁶.

Наступні надзвичайно важливі кроки по шляху фінансової інтеграції Гетьманщини було зроблено в роки правління Єлизавети Петрівни. Починаючи з 1747 р. російський уряд виявляв пильну увагу до проблеми митних бар'єрів між Україною та Росією. Численні укази підготували ґрунт для митного об'єднання двох країн. Так, іменний указ імператриці 1754 р. скасував індукту й евекту та ліквідував митниці на українсько-російському кордоні. Знищення митних бар'єрів в економічному відношенні сприяло господарському зближенню лівобережного регіону з Росією та приносило царській казні значні прибутки внаслідок залучення до неї митних зборів, що почали надходити з польського та кримського кордонів. До того ж цей захід мав надзвичайно важливі наслідки в політичному аспекті. Крім власне інтеграційних дивідентів, здобутих Петербургом, він призвів до повної матеріальної залежності українського керівництва від центральної влади, оскільки було знищене джерело наповнення Військового скарбу. На утримання гетьманського уряду натомість передбачалися бюджетні асигнування з імперської казни, а видатки, природно, контролювалися нею.

Протягом зазначеного часу російський уряд продовжує зберігати за собою право контролю за кадровою політикою Гетьманщини та активно втручається в неї. Так, у статтях, наданих Данилу Апостолу, закріплювалося положення, згідно з яким призначення на уряди генеральної старшини перебувало в компетенції імперського керівництва. Гетьману надавалося пра-

во лише представляти в Петербург кандидатів, які вступали в свої обов'язки після схвалення в столиці. Призначення на полкові уряди, хоч і дозволялося гетьману, відбувалося під пильним наглядом царського резидента. З 1734 р. вирішальне слово при затвердженні кандидатур, представлених полковою старшиною, належало російському голові Правління гетьманського уряду. Крім того, у 30—40-ві рр. знову набуває значного поширення практика призначення на полкові уряди російських офіцерів безпосередньо указами з Петербурга. Ситуація зазнає певних змін у перші роки гетьманства К. Розумовського, котрий, як зазначав І. Розенфельд, «не стільки з усвідомлення всього значення гетьманського звання, скільки з набутих ним звичок широкого вельможного барства»^{26а} прагне піднести авторитет гетьманської влади й активно протестує проти втручання петербурзьких урядовців до його справ. Проте вже в 1754 р. видається розпорядження, а наступного року — монарший указ, що зобов'язували гетьмана представляти в столицю на затвердження кандидатів не лише на генеральні, а й на полкові посади. Одночасно продовжується практика безпосереднього призначення на уряди в Україну указами з Петербурга.

Політична інтеграція в 30—50-ті рр. відбувається на тлі подальшого наближення соціально-економічної системи Гетьманщини до загальноімперської. Так, за спостереженнями О. Гуржія, на середину XVIII ст. на Лівобережній Україні склалися передумови для утвердження та юридичного оформлення кріпосного права. Принципові зміни, що сталися в економічному житті регіону, зокрема зменшення питомої ваги дрібногосподарних козацьких господарств, витіснення спадковою формою земельної феодальної власності тимчасового рангового володіння, позбавляли економічного підґрунтя політичну структуру української державності, що склалася в середині XVII ст. і визначальними принципами якої були децентралізація державного управління та виборність посадових осіб усіх рівнів.

Отже, на середину XVIII ст. визріли певні соціально-економічні та політичні передумови, які давали можливість російському керівництву приступити до ліквідації автономії України та включення її території до складу Російської імперії.

1764—1786 рр. вважаються останнім періодом, коли Лівобережна Україна існувала як самобутнє політичне тіло, і справедливо пов'язуються з іменем Катерини II. Хоча імператриця була лише послідовницею політики своїх попередників на російському престолі, її заходи щодо Гетьманату можна розглядати як новий виток у політичних стосунках між Росією та Україною. Якщо Петро I та його короновані наступники проводили імперську політику через свої органи загальної краєвої адміністрації при збереженні українських автономних форм державного правління, то Катерина II ліквідувала автономні форми правління, запровадивши другу Малоросійську колегію (далі — 2 МК) — відгалуження імперського державно-адміністративного апарату. Таким чином вона забезпечила собі можливість безпосередньо контролювати всі соціально-економічні та політичні процеси в краї та оперативно на них впливати²⁷.

Із середини XVII ст. до 1764 р. дедалі зростаючий імперський тиск здійснювався по двох паралельних напрямках: через обмеження політичної автономії та асиміляцію. Перший вичерпав себе вже у 1764 р., коли український гетьман був позбавлений влади. Причому маніфест від 10 листопада не містив застережень щодо тимчасовості такого становища.

Україна перестала бути автономною державою, втратила своє політичне значення, але ще не перетворилася у звичайну російську губернію. Тому на порядок денний офіційний Петербург поставив по можливості максимальну перебудову суспільно-політичного ладу України відповідно до загальних імперських норм. Однак посилюючи свій тиск на Україну, російські власті разом з тим змушені були рахуватися з наявними відмінностями. Так, продовжували своє функціонування деякі старі українські державні інституції — полкові канцелярії, сотенні правління, зберігався весь штат військових і цивільних чиновників, діяв оновлений реформою 1763 р. український суд.

Скасувати всі ці залишки минулого було порівняно легко, набагато складнішим завданням уявлялася зміна соціальних відносин, що склалися століттями, мали свою історію і традицію. Тому акту остаточної інкорпорації мав передувати досить тривалий період асиміляції України.

Аналізуючи записки «О непорядках, которые происходят ныне от злоупотреблений прав и обыкновений, грамотами подтвержденных», «Секретнейшее наставление князю А. А. Вяземскому», «Наставление, данное графу П. А. Румянцеву при назначении его Малороссийским генерал-губернатором», ми дійшли висновку, що українську політику катерининського уряду визначали такі фактори:

— російська історична літописна традиція, за якою український народ та його території розглядалися як російські, що були відокремлені в минулому лише через слабкість великих київських князів;

— прагнення ліквідувати особливий статус України з її політичними особливостями, власними юрисдикцією та судочинством, які надихали українців на пошук шляхів зміцнення своєї автономії;

— наміри зміцнити фінансове становище імперії за рахунок включення Лівобережжя в систему імперського фіску;

— усвідомлення того, що тогочасне українське суспільство потребувало сильної влади, яка б гарантувала козацькій старшині права на здобуті землі та селян, а з другого боку, забезпечувала б іншим верствам безпеку від зловживань козацьких верхів;

— імперська ідеологічна концепція «третього Риму»;

— спрямування зовнішньополітичної активності Росії після утвердження на Балтиці в напрямі Чорного моря та центру Європи і у зв'язку з цим потреба перетворити Лівобережжя в економічно-стратегічну базу;

— побоювання можливого вибуху незадоволення українського народу, який мав «внутреннюю против великороссийских ненависть», що призвело б до посилення сепаратизму.

Крім вказаних традиційних чинників на українську політику середини та другої половини XVIII ст. почав впливати і фактор «освіченого абсолютизму», хронологічні рамки розквіту якого припадають саме на 50—60-ті рр. XVIII ст. Як правило, історики звертають увагу на централізаторські політичні теорії, які Катерина II запозичила у французьких просвітителів і перенесла на російський ґрунт. За допомогою цих теорій російська імператриця усвідомила мету внутрішньополітичного руху імперії, в тому числі і в міжнаціональному аспекті.

Разом з тим поза увагою істориків залишався той факт, що ті ж просвітителі озброїли самодержицю і політологічними знаннями прикладного характеру. Даючи ряд рекомендацій, здобутих на основі аналізу історичного досвіду людства, вони навчали, як після реалізації права на «справедливе завоювання» утримати здобуте, ототожнюючи «загальний народний дух» з духом народа-переможця.

Розглядаючи зміст української політики катерининського уряду, не можна обминути питання про її корені. Їх слід шукати, по-перше, в Єлизаветинській епосі. Нас не повинен бентежити факт відродження гетьманства у 1750 р., оскільки це був зовсім не благочинний щодо України акт керованої особистими симпатіями Єлизавети Петрівни. Його причини ми вбачаємо в: а) ще достатньо сильних позиціях старшин; б) невизначеному для Росії зовнішньополітичному становищі на Півдні; в) загрозі війни з Прусією; г) наростанні незадоволення українців своїм економічним становищем; д) потребі відновити економіко-стратегічний потенціал України, значно ослаблений в ході війни з Портою, з метою використання його у майбутніх війнах.

Не варто також проблему відродження гетьманства пов'язувати з іменами Єлизавети та братів Розумовських, хоча б тому, що у 1747 р. прихильністю імператриці вже користувався І. І. Шувалов. Поки що в тіні залишається фігура О. П. Бестужева — «останнього пташеняти гнізда Петрового», який звільнив Єлизавету від тягара державних турбот, особливо зовнішньополітичних, очолюючи колегію закордонних справ (у її віданні

тоді перебувала й Україна), а у своїй політиці, за власним висловом, керувався «вигодами Росії».

Коли Катерина II прийшла до влади, вона поставила перед собою завдання здійснити «обрусіння» України, Ліфляндії та Фінляндії. Конкретні заходи в цьому процесі щодо України не передбачалися, крім ключового — знищення гетьманства. Зате були сформульовані принципи перетворень: тривалість у часі і непомітність для населення. Ставка робилася не лише на грубу силу, а й на лавірування, тобто застосовувалася політика «вовчих зубів та лисячого хвоста».

З огляду на перші політичні акти Катерини II щодо України — зобов'язання гетьмана рапортувати до Сенату з приводу виконання його указів, спроба провести в обхід Розумовського нову ревізію за участю російських офіцерів — можна припустити, що імператриця вирішила продовжувати лінію О. П. Бестужева на поступове обмеження політичної автономії України. Така позиція була цілком зрозумілою, оскільки Катерина мусила бути вдячною Розумовському за підтримку її як великої княгині в період напружених взаємин з Єлизаветою та за його роль у перевороті 9 червня 1762 р. Потрібен був дуже вагомий привід, щоб ліквідувати гетьманство за життя Розумовського. Цим приводом стало «Прошение малороссийского шляхетства» (1764 р.)²⁹, в якому було викладено програму значного розширення політичної автономії України. Серед пунктів «Прошення» зустрічаються, зокрема, такі вимоги: надати українському народові право вільного обрання гетьмана, запровадити вищу судову установу — трибунал, дозволити скликати двічі на рік сейм, або генеральну раду, звільнити Україну від безплатного утримання російських полків, щоб з цих коштів фінансувати 30-тисячне козацьке військо, повернути Україні відібрані в неї території. Такі вимоги становили загрозу для абсолютистських устремлінь Російської корони. Тому перш ніж усунути Розумовського, Катерині II довелося вдатися до серйозних воєнних приготувань.

Позбавивши гетьмана булави, молода самодержиця водночас побоюлася виступити проти провідних українських старшин, які продемонстрували в «Прошений» високий рівень політичної свідомості. При ліквідації посади гетьмана та Генеральної Військової канцелярії (далі — ГВК) Катерина II намагалася створити віддушину для верхніх ешелонів старшини, щоб прив'язати її таким чином до колісниці політики Російської імперії. Результатом роздумів імператриці з цього приводу стало створення на місці гетьманської центральної адміністративної системи 2 МК з її департаментами та паралельне призначення на Україну генерал-губернатора, який повинен був виконувати і функції президента колегії.

«Малоросійським шефом» призначався Рум'янцев, який в адміністративному відношенні мав повну незалежність від Малоросійської колегії. Разом з тим Катерина II могла іноді звернутися безпосередньо до 2 МК, як це сталося, наприклад, 18 лютого 1780 р., коли вона розпорядилася виділити з малоросійського скарбу 203 640 крб. «на строения потребные по флоту Нашему черноморскому». Імператриця робила це, очевидно, для того, щоб склалося враження про колегіальність в управлінні Україною, і прагнула таким чином заручитися підтримкою старшини — її єдиного потенційного політичного опонента.

Намагаючись не допустити розвалу механізмів управління після скасування гетьманства, російські власті збиралися не стільки руйнувати його адміністративну систему, скільки підпорядкувати її. Першим актом цього процесу стало поглинання колегією ГВК. Адже після гетьмана вона була найвищим органом виконавчої влади, центром уже налагодженого механізму адміністративного управління з усією його інфраструктурою аж до приватних знайомств. Завдяки підпорядкуванню ГВК у процесі свого становлення Малоросійська колегія не зазнала ніяких серйозних організаційних труднощів. Усе відбулося настільки непомітно для українського суспільства, що сучасник — автор «Історії русів» (за характеристикою Ол. Лазаревського, «не оптиміст») — змушений був визнати, що рум'янцевська колегія «вошла в правление, яко роса на пажить и яко иней на руно».

Налагодивши своє функціонування, друга Колегія досить легко підпорядкувала Генеральний військовий суд, ставши з 1 листопада 1765 р. апеляційною установою над ним. У 1767 р. Генеральний суд було реорганізовано у департамент Малоросійської колегії. Скасовувався старий порядок його комплектування через вибори у полках. Нових постійних членів суду почав призначати Рум'янцев.

До складу вищого ешелону гетьманської державно-адміністративної системи входили також Генеральна лічильна комісія, Канцелярія малоросійського скарбу і Канцелярія генеральної артилерії. Всі вони до осені 1767 р. перетворилися у департаменти другої Малоросійської колегії, перебували під наглядом її прокурора і щомісяця зобов'язувалися подавати йому відомості про всі справи, які ними вирішувалися³¹. Тому ні Генеральний суд, ні інші старі органи верховної державної влади в системі Гетьманату з цього часу вже не представляють Українську державу.

В період існування другої Малоросійської колегії місцеві органи влади України хоча і не зазнали змін відповідно до аналогічних російських зразків, але на їх діяльність впливали принципи централізму та уніфікації. Це було необхідно для ефективного нагляду за роботою місцевого адміністративного і судового механізмів. У другій половині 60-х рр. запроваджувалася єдина форма діловодства, вводився новий порядок подачі щомісячних відомостей про справи, встановлювався контроль за штатами, повноваженнями, режимом роботи, оперативністю, дотриманням фінансової дисципліни, політичною лояльністю службовців тощо.

Тому з кінця 60-х рр. XVIII ст. також немає підстав кваліфікувати місцеві органи влади як залишки української козацької державності. Завдяки тому, що полкові та сотенні адміністрації в ході Визвольної війни формувалися як представники верховної влади на місцях, їх можна було розглядати репрезентантами Української держави лише в тандемі з гетьманом або Генеральною військовою канцелярією. З указанного ж часу вони діяли вже в поєднанні з Малоросійською колегією. З іншого боку, з остаточною ліквідацією в 1766 р. інституту виборності на сотенному рівні ці органи були позбавлені державнотворчих імпульсів від українського народу.

Щоб проводити в Україні активну асиміляційну політику, Рум'янцев налагодив ефективний поштовий зв'язок. Для успішного управління та реалізації секретної настанови Катерини II не менш необхідною була наявність всеохоплюючої та об'єктивної інформації. Цій меті служило проведення Генерального опису. До того ж, опис закріпив ті соціальні відносини, які на той час склалися в українському суспільстві.

За задумом російських урядових кіл, одним з напрямів асиміляційної політики в Україні мав стати розподіл властей. До того, як були створені намісництва, друга Малоросійська колегія вилучила з компетенції полкових канцелярій проведення виборів чиновників у підкоморські і земські суди, розділила повноваження між останніми та сотенними правліннями. Із запровадженням інституту «предводителів шляхетства» колегія робила спроби розподілу військової та адміністративної влади на полковому рівні. Однак цей намір так і не був реалізований у чітких адміністративно-політичних нововведеннях. 16 жовтня 1778 р. Генеральний суд було позбавлено військової судової влади, яку перебрала на себе новостворена Військова судова комісія³². Протягом часу свого функціонування 2 МК видала цілу низку указів про розподіл повноважень між конкретними суб'єктами місцевої адміністративної та судової влади.

Отже, реалізація в Україні поглядів Монтеск'є про розподіл властей за ознакою владних повноважень на законодавчу, виконавчу і судову не вдалася. Справа була зведена до банального розмежування компетенції. Такий результат був закономірним, адже розподіл властей є одним з механізмів обмеження абсолютизму.

На середину 60-х рр. XVIII ст. українське чиновництво і юридично, і економічно було набагато незалежнішим від імперських властей, ніж російські «приказні люди». Набране з шляхетства, старшини, козацтва та духовенства, воно зберігало за собою право звільнення від служби. Через

слабкість гетьманської влади у середині 60-х рр. панувало безладдя у присвоєнні чинів, наданні посад і рангових маєтків. Прибувши до Глухова, Рум'янцев розгорнув роботу по налагодженню чіткого контролю в цій справі. У 1766 р. він запровадив нову урядову посаду наглядача над вільними і ранговими маєтками, а провідним канцеляристам Малоросійської колегії та інших вищих установ Лівобережжя призначив річну платню. Встановивши суворий контроль, малоросійський шеф одночасно вважав своїм службовим обов'язком справедливо задовольняти українських старшин, канцелярських службовців у їх домаганнях винагород за віддану та ретельну службу, щоб у такий спосіб «прив'язати їх до Росії і викликати патріотизм до спільної вітчизни»³³.

Таким чином, втрата Україною державності відбулася протягом 1764—1767 рр. в ході відставки гетьмана, ліквідації-поглинання Генеральної військової канцелярії другою Малоросійською колегією, перетворення інших вищих державних установ Гетьманату в її департаменти, підпорядкування колегією місцевих органів влади, підкорення українського чиновництва загальноімперським нормам державної служби.

Протягом досліджуваного періоду українські старшини всіма силами прагнули здобути дворянське звання. До цього їх спонукало бажання закріпити за собою придбані правовими і неправовими шляхами землі та селян, які мешкали на них. Доки Україна зберігала свою автономію, російський уряд не бажав сприяти соціальному утвердженню козацької старшини. Переломним у цьому відношенні став 1767 р., коли старшини отримали право обирати предводителів, депутатів у комісію для складання нового Уложення, брати участь в її роботі на тих же підставах, що і російські дворяни. З цього року українські старшини могли посилати своїх дітей до кадетського корпусу і товариства шляхетних дівчат³⁴.

Причини перелому, очевидно, слід шукати у подіях навколо відставки гетьмана та підпорядкування вищих і місцевих органів державної влади Гетьманщини Малоросійській колегії. Незважаючи на наявність в Україні старшинської групи з державноавтономістськими прагненнями, в 1764 р. перемогли помірковані, схильні обміняти автономію на дворянство. Автономісти ж протягом 1764—1767 рр. втратили опору, якою була для них гетьманська державна адміністрація. З цього часу намагання старшини nobilitуватися в якості дворянства розглядалося російською короною як засіб нейтралізації та вилучення козацької верхівки з українського громадянського суспільства.

Російський уряд став на шлях відмежування старшини від рядових козаків. Так, було ліквідовано виборність старшин на сотенному рівні. Сенатом досить часто задовольнялися рапорти Рум'янцева про надання окремим старшинам табельних чинів, земельних пожалувань³⁵, їх двори нарешті були звільнені від постоїв військ. Петербург доброзичливо поставився до продовження розпочатої Розумовським судової реформи, оскільки вона також сприяла соціальній диференціації в Україні.

Починаючи з листопада 1766 р., коли старшинам було дозволено купувати вотчинні села, російський уряд аж до 3 травня 1783 р. проводив лінію на утвердження старшин у якості кріпосників.

Процес же nobilitації старшини завершився в ході інкорпорації України до Росії (1782—1786 рр.) рядом указів про надання українському шляхетству прав російського дворянства і увінчався поширенням на нього жалуваної грамоти 1785 р.

Останнє політичне пожвавлення опозиційного характеру в Україні спостерігалось в 1767 р. під час виборів депутатів до комісії по складанню нового Уложення. Однак імператрицю не дуже непокоїли тоді прояви опозиційності, які не могли вже спиратися на державні інституції. В листі до Рум'янцева вона відзначала, що не дуже стурбована наказами, які містили «умоначертання прежних времен, кои несомненно исчезнут, понеже ни вы, ни Я, не дадим им никакого уважения тут (в комісії. — Лет.)». Врахуємо і той факт, що Катерина II практикувала організацію з місць чолобитних необхідного змісту — «потрібних» чолобитних³⁶. Очевидно, що

російській самодержиці необхідні були в даній ситуації зразкові, як на її погляд, накази з України, щоб легітимізувати проведення наміченої політики.

До сфери політичних відносин України і Росії належать також стосунки між розквартированими на Лівобережжі російськими військами та українським населенням. У період функціонування другої Малоросійської колегії вони не особливо змінилися порівняно з роками, які описав Б. Барвинський. До сутічок, що траплялися у 1759—1760 рр. в деяких місцевостях Лубенського та Миргородського полків з гусарами розквартированого там Македонського полку³⁷, щоправда, не доходило, проте 2 МК у 1776 р. довелось опублікувати указ "О имении обивателям с квартирующими в них военнослужащими дружелюбия и ласкового обхождения"³⁸.

Численні непорозуміння між місцевими жителями і військовими виникали внаслідок свавілля і здирств з боку останніх. Як рапортувала Лубенська полкова канцелярія, «хоча полку обивателі з військовослужбовцями дружелюбну згоду, як зі своїми співжителлями, мають, але всілякі сварки і бійки від них постояльців чиняться»³⁹.

Не менше незадоволення в українців викликали «консистентські дачі» на утримання розквартированих в Україні російських військ, що супроводжувалося багатьма зловживаннями. Щоб пом'якшити напружені взаємини, Рум'янцев 9 вересня 1765 р. запровадив замість «консистентів» «рубльовий оклад» з кожної хати. Одночасно було призначено комісарів, які повинні були здійснювати збирання окладу та супроводжувати війська з метою захисту населення.

Особливо потерпав український народ під час воєн, які вела Росія на Півдні та Заході. З часу першої російсько-турецької війни царські власті намагалися компенсувати збитки, завдані пересуванням та квартируванням військ. Як свідчать документи, 2 МК відшкодовувала матеріальні витрати населення, але не оплачувала затрат робочої сили.

В часи царювання Катерини II рядове козацтво втратило свою історичну роль політично вагомій верстви, на яку й спиралася Українська держава. Сталося це насамперед внаслідок ослаблення його економічного становища через наступ старшин (насильницьке скуповування, відбирання ґрунтів) та російського уряду (зростаючі повинності не військового характеру, «рубльовий» збір).

Нейтралізація козацтва як суб'єкта української політики завершилася з початком першої російсько-турецької війни. 20 грудня 1768 р. указом імператриці лівобережне козацтво переводилося на російські воєнні статuti⁴⁰. Хоча в цьому документі стверджувалося, що у цивільних взаєминах козаки мають керуватися Литовським статutom, але коли вони виявляли у громадському житті хоча б найменшу ініціативу самоврядного характеру, вона відразу ж придушувалася нормами російського військового права. Таким чином, і козацьке військо з кінця 60-х рр. XVIII ст. не можна розглядати як представника української державності.

З того часу, як російський уряд у своїй асиміляційній політиці вирішив спертися також на старшину, він перестав розігрувати карту соціального незадоволення низів. Разом з тим, намагаючись не допускати небезпечної соціальної напруженості, імперські власті прагнули продемонструвати, що вони захищають від утисків «дрібних тиранів» інші стани. Так, комісія «козачих образ» стежила, щоб старшини не обтяжували козаків повинностями, не використовували їх на приватних роботах, не вимагали хабарів, караючи за подібні зловживання штрафами, позбавленням урядів, зобов'язуючи винних відшкодувати збитки. У 1767 р. при земських і громадських судах запроваджувалася посада адвоката з метою захисту козаків від судових зволікань та образ.

Російським властям не вдавалося реалізувати в повній мірі укази про заборону насильницького загарбання старшинами землі у козаків та селян. Лише 2 МК протягом 1765—1781 рр. опублікувала 7 таких указів. Причина невдач полягала, зокрема, в тому, що і Рум'янцев, і члени колегії, нагороджуючи земельні багатства, за висловом Ол. Лазаревського, «іноді дозво-

ляли собі дії, несумісні з їх суспільним становищем». А в цілому в Україні відбувався історичний процес формування нового класу, і його не могла спинити нічия воля.

Після ліквідації державної автономії Гетьманщини в межах України залишався ще один, останній, конкретно-історичний та конкретно-територіальний вияв ідеї української державності нового часу — Запорозька Січ. Згідно із своєю асиміляційною політикою російський уряд спрямовував свої зусилля на обмеження політичної автономії Січі, нарощуючи навколо неї свій військовий потенціал, ізолюючи її від колишньої Гетьманщини та контролюючи її зносини із сусідами.

В період існування Нової Січі російський уряд домагався остаточного знищення в Запорозжжі демократичних традицій, особливо військової ради та інституту виборності старшин⁴², щоб таким чином віддалити козацьке керівництво від решти запорожців і максимально наблизити його до себе. І хоча демократичні засади Запорозжжя занепадали на очах у петербурзького двору, причин для заспокоєння в нього не було. В останні десятиріччя розпочався новий процес» який сприяв зміцненню автономії Січі, — активна колонізація незайманих просторів, розвиток власного господарства. «Заводя собственное хлебопашество, разторгали они тем самое основание зависимости их от престола Нашего и помишляли, конечно, составит из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением...», — вважала Катерина II.

Прагнучи ліквідувати Січ, царський уряд разом з тим не доводив справу до відкритого загострення відносин. Тому обмеження автономії здійснювалося поступово. Черговий крок у посиленні політичного тиску на Запорозжжя був зроблений у 1764 р. Після скасування посади гетьмана справи Січі були передані з відання Колегії закордонних справ до 2 МК, політичні зносини якої із Запорозжжям, за формулюванням Коша, незабаром дійшли до того, «что тое Малороссийское правительство ордерует и предлагает в Войске ныбы подчиненную себе команду»⁴³. Наступним етапом у боротьбі із запорожцями стало спорудження так званої Нової Дніпровської лінії, що розпочалося влітку 1770 р.

Щоб забезпечити лояльність з боку заможного козацтва та старшин, 2 МК практикувала надання їм малоросійських чинів, адміністративних посад⁴⁴.

Як бачимо, в процесі боротьби проти Запорозької Січі Катерина II мала змогу пересвідчитися у дієвості, ефективності та безпечності обраних нею принципів та засобів асиміляції України і проїнятися впевненістю щодо успішного проведення в найближчому майбутньому акту остаточної її інкорпорації.

Лівобережна Україна була готовою до інкорпорації внаслідок зруйнування протягом досліджуваного періоду українського громадянського суспільства. Після ліквідації української держави лише воно могло протистояти (на рівні захисту індивідуального, приватного, сімейного, щонайбільше групового інтересу) інкорпораційному тискові Російської абсолютистської держави. Такого успіху петербурзької власті зуміли досягти завдяки: а) вилученню з громадянського суспільства провідних у соціально-політичному відношенні старшинських верств, б) посиленню економічного тиску на козацтво та посольство, в результаті якого на Лівобережжі зменшувалася кількість економічно незалежних господарів, зростала люмпенізація населення, в) придушенню навіть найслабших потягів до самоорганізації, самоврядування, г) обмеженню сфери застосування українського права та паралельному підпорядкуванню всіх сфер суспільного життя російській юрисдикції (яка через споконвічне абсолютне домінування в російському середньовічному суспільстві держави над проявами громадянського суспільства не залишала місця для захисту прав особистості).

Влітку 1779 р. розпочалася підготовча робота для реалізації акту інкорпорації, а в січні 1782 р. Лівобережна Україна була включена до складу Російської імперії як Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, суспільно-політичне життя яких організовувалося відповідно

до положень губернської реформи 1775 р. До 1786 р. в ході ряду соціальних, адміністративних, судово-адміністративних, фінансових, секуляризаційних, військово-політичних перетворень Лівобережна Україна була остаточно інкорпорована імперією. Термін «анексія», на нашу думку, в даному випадку неприйнятний. За сучасними політологічними уявленнями, цей акт включає в себе компонент насильства, а в цій ситуації реорганізація суспільно-політичного життя відбувалася за активною участю українських соціальних верхів.

* * *

Отже, українсько-російські відносини другої половини XVII—XVIII ст. пройшли динамічний, неоднорідний і на певних часових відрізках неоднозначний шлях розвитку. В залежності від геополітичної ситуації, суспільно-політичної кон'юнктури, ментальності й державних здібностей російських можновладців та їх українських опонентів характер стосунків двох країн зазнавав принципових змін. Тому, незважаючи на певну умовність будь-якої типологізації, яка звужує й спрощує багатоплановість історичних реалій, вважаємо за доцільне виділити такі етапи в історії розвитку українсько-російських відносин**:

I — 1654—1658 рр.; II — 1659 — кінець XVII ст.; III — кінець XVII ст. — 1722 р.; IV — 1722—1764 рр.; V — 1764—1786 рр.

Перший етап, окреслений часом укладення Переяславсько-московського договору та збереження його правової чинності, характеризувався де-юре васальною залежністю Війська Запорозького від царя, яка де-факто набрала форм номінального васалітету. Певними віхами в історії українсько-московських стосунків на зазначеному етапі стали укладення в 1656 р. московською стороною сепаратного Віденського перемир'я, що спонукало українське керівництво до перегляду концепції зовнішньополітичної орієнтації на Москву, та смерть Богдана Хмельницького, після чого царський уряд виявив активність у справі трансформації умов союзу, що призвело до його розриву та розв'язання українсько-російської війни 1658—1659 рр.

Другий етап розпочався з нав'язання Москвою нерівноправних Переяславських статей 1659 р., після чого Українська держава втратила політичну автономію і увійшла до складу Росії на правах адміністративної автономії. Даний етап був надзвичайно динамічним і наповненим (особливо на перших порах). В умовах громадянської війни до влади в Україні приходять різні політичні угруповання, погляди яких на характер відносин з Москвою часом були полярно протилежними. Українська політика царського уряду тривалий час залишалася досить аморфною та концептуально невизначеною. Зазначені обставини детермінують часті зміни характеру міждержавних стосунків, амплітуда яких коливалася від визнання гетьманським урядом інкорпораційних актів 1665 р. до повного розриву з Москвою. Обопільно прийнятною базою компромісу стали положення Глухівського договору 1669 р., що конституювали адміністративну автономію Гетьманщини, щоправда, в межах Лівобережного регіону та з певними поступками на користь сюзерена (у порівнянні із статтями 1659 р.).

Третій етап був пов'язаний з утвердженням імперської доктрини в російському керівництві та активною реформаторською діяльністю Петра I. Даний етап був перехідним, коли зберігалися деякі старі «московські» підходи в українських справах та одночасно дедалі більшого поширення набували нові — «імперські». Він хронологічно розпадається на кілька періодів: 1) кінець XVII ст. — перша половина 1708 р. (виникнення та нагромадження інкорпораційних тенденцій, поява в царському оточенні планів реформування державного устрою Гетьманщини); 2) кінець 1708 — перша половина 1709 р. (відмова уряду Петра I в умовах шведської військової присутності в Україні від реформаторських задумів і декларування ним намірів зберегти козацькі «давнини»); 3) друга половина 1709—1712 р. (активне втручання у внутрішні справи Гетьманату, підготовка інкорпораційних реформ).

Четвертий («імперський») етап розпочався кардинальною реформою державного устрою Гетьманщини 1722—1725 рр., в ході якої було ліквідовано гетьманську форму правління, перенесено на український державний ґрунт російську владну структуру та переорієнтовано на неї національні інститути влади, залучено українські фінанси на потреби Російської імперії, здійснено певну уніфікацію українського судочинства та діловодства відповідно до загальноімперських норм тощо. Започатковані реформою напрями інкорпораційної діяльності залишалися незмінними протягом наступного часу українсько-російських політичних зносин аж до моменту остаточної ліквідації української автономії. Разом з тим, зважаючи на політичну нестабільність в імперії другої чверті XVIII ст., часті двірські перевороти і, як наслідок, істотні метаморфози політичного курсу офіційного Петербурга, характер російської політики щодо України зазнавав певних змін, що проявилось насамперед в актах реставрації гетьманства, здійснених урядами Петра II та Єлизавети Петрівни відповідно в 1727 та 1750 рр. Однак поступки, зроблені українській автономії, мали тактичний і, отже, тимчасовий характер, а тому не справили істотного впливу на процес поглинання Гетьманщини. Зокрема, друга реставрація відбувалася на тлі подальшого зближення господарських систем Лівобережної України та Росії.

П'ятий етап став часом реалізації стратегічної мети Російської корони щодо української булави. Протягом 1764—1767 рр. українське суспільство втратило свою державність. Єдиною силою, яка ще могла протистояти інкорпораційному тиску Російської імперії на рівні захисту індивідуального, приватного, сімейного, щонайбільше групового інтересу, було громадянське суспільство, точніше, його перші прояви. Тому головним змістом імперської асиміляційної політики протягом 1767—1782 рр. стала їх ліквідація. Самобутнє українське політичне тіло, що існувало в межах Лівобережжя, втративши протягом цього етапу свої опори: державу та громадянське суспільство, — загинуло і протягом 1782—1786 рр. було інкорпороване імперією як звичайні російські губернії.

¹ С м о л і й В, С т е п а н к о в В. В пошуках нової концепції історії Визвольної війни. — К., 1992. — С. 20.

² Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — К, 1931. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 760.

* Тому ми поділяємо думку тих дослідників, які називають спілку 1654 р. «Переяславсько-московським договором». — Див.: С м о л і й В, С т е п а н к о в В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 19.

³ А к т ь Ю ж н о ї и З а п а д н о ї Р о с с и и. — СПб, 1872. — Т. 10. — С. 449 (далі — А к т ь Ю З Р).

⁴ К р и п ' я к е в и ч І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 179.

⁵ Там же.

⁶ А р х и в Ю г о - З а п а д н о ї Р о с с и и. — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 89 (далі — А р х и в Ю З Р).

⁷ Там же.

⁸ А к т ь Ю З Р. — Т. Ц. — Прибав. № 2. — С. 463.

⁹ П а м'я т н и к и, и з д а н н'я К и е в с ь к о ї к о м и с с и є ю д л я р а з б о р а д р е в н и х а к т о в. — К., 1898. — Т. 3. — С. 387.

¹⁰ Л е т о п и с ь с о б'я т и й в Ю г о - З а п а д н о ї Р о с с и и в X V I I в е к е: С о с т а в и л С а м о и л В е л и ч к о, б ы в ш и й к а н ц е л я р и с т к а н ц е л я р и я В о й с к а З а п о р о ж с ь к о г о, 1720: В 4 ч. — К, 1851. — Т. 2. — С. 14.

¹¹ А к т ь Ю З Р. — Т. 7. — № 34. — С. 97.

¹² Там же. — № 52. — С. 156.

¹³ Там же. — № 51. — С. 153.

¹⁴ Там же. — № 30. — С. 64.

¹⁵ И с т о ч н и к и м а л о р о с с и й с к о ї и с т о р и и, с о б р а н н'я Д. Н. Б а н т ы ш е м - К а м е н с к и м и и з д а н н'я О. Б о д'я н с к и м. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 317.

¹⁶ Там же. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 230—231.

^{16а} Д и в.: Г о р о б е ц ь В. М. М а л о р о с і й с ь к а к о л е г і я т а р е ф о р м а д е р ж а в н о г о у с т р о ю У к р а ї н и: 1722—1727 рр.: А в т о р е ф. д и с. ... к а н д. І с т. н а у к. — К, 1993. — С. 9—11.

¹⁷ В і д і л і л р у к о п і с і в Ц е н т р а л ь н о ї н а у к о в о ї б і б л і о т е к и Н А Н У к р а ї н и і м. В. В е р н а д с ь к о г о, ф. 1, № 54482, арк. 344; ф. 8, № 236, арк. 13 (далі — ВР ЦНБ НАН України).

¹⁸ Р о с і й с ь к и й д е р ж а в н и й а р х і в д а в н і х а к т і в, ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 206—213 (далі — РДАДА).

¹⁴ П о л н о е с о б р а н и е з а к о н о в Р о с с и й с к о ї и м п е р и и. — С П б., 1830. — Т. 7. — № 4173. — С. 16 (далі — ПСЗ).

²⁰ РДАДА, ф. 9, оп. 4, спр. 92, арк. 475-475 зв.

Д и в.: Г о р о б е ц ь В. М. Д о п и т а н н'я п р о е в о л ю ц і ю г е т ь м а н с ь к о ї в л а д и в У к р а ї н і в п е р ш і й т р е т и н і X V I I I с т. // У к р. і с т. ж у р н. — 1993. — № 2/3. — С. 70—75.

- ²⁰ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. — Пг., 1915. — С. 13Z.
- ²¹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 7—19.
- ²² Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — СПб., б. г. — Кн. 4. — Т. 19. — С. 1207.
- ²³ Сборник Русского исторического общества. — М., 1858. — Т. 58. — С. 23—25 (дал! — Сб. РИО).
- ²⁴ Там же. — С. 25.
- ²⁵ ЦДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 452; Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей: Собр. в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г.; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1902. — Вып. 2. — С. 134.
- ²⁶ Сб. РИО. — Т. 67. — С. 91.
- ^{26а} Розенфельд И. Б. Указ. соч. — С. 154.
- Див.: Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986.
- ²⁷ Путро О. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988. — С. 84.
- ²⁸ Наставление, данное графу П. А. Румянцеву // Сборник РИО. — Т. 7. — С. 391.
- ²⁹ Прощение малороссийского шляхетства // Киевская Старина. — № 6. — С. 317—344.
- ³⁰ Экстренные расходы из сумм Малороссийской коллегии // Киевская Старина. — 1882. — № 5. — С. 315.
- ³¹ ВР ЦНБ НАН України, ф. 2, спр. 234047, арк. 108; ф. 8, спр. 665, арк. 32.
- ³² ЦЦА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 11186, арк. 2.
- ³³ Миллер Д. Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская Старина. — 1897. — № 1. — С. 28.
- ³⁴ ЧОИДР. — 1861. — Кн. 1. — Смесь. — С. 150—151.
- ³⁵ ЦДІА Укратни, ф. 763, оп. 1, спр. 303, арк. 1 та ш.
- ³⁶ Катерина II. Сочинения императрицы Екатерины II. — СПб., 1850. — С. 189—190, 192.
- ³⁷ Барвинский Б. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 228.
- ³⁸ ЦЦА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 100000, арк. 1—22.
- ³⁹ Барвинский В. Указ. соч. — С. 227.
- ⁴⁰ ЦДІА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 3737.
- ⁴¹ Там же, спр. 12547, арк. 2—7 за
- ⁴² Голубецкий В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. — К., 1961. — С. 107.
- ⁴³ Теличенко И. В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Передрук з журн. К. С. — К., 1891. — С. 175.
- ⁴⁴ ЦДІА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 13979; спр. 8621, арк. 8.
- ⁴⁵ Автори свідомо залишили поз» своєю увагою 1648—1654 рр, оскільки в цей час

Україна і слов'янський світ

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918—1989 рр.)

XX століття ознаменувалося багатьма принциповими геополітичними змінами в Центральній та Східній Європі, початок яким поклала перша світова війна, що, безперечно, була і залишається його найважливішою подією. Як прояв духовної та моральної кризи тогочасної цивілізації, вона відкрила нову епоху в історії людства — новітню історію.

Розпад імперій, відступ імперського мислення, а також поява на їх руїнах самостійних держав не тільки суттєво змінили геополітичну мапу Європи, а й вселили надії на утвердження нового устрою післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності і мирного співжиття та співробітництва народів, демократизації та гуманізації континенту.

З поразкою і значним ослабленням Німеччини, розпадом Австро-Угорщини, ізоляцією на міжнародній арені радянської Росії, в якій поряд з грома-